

XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəllərində dünyanın güc dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasəti davam edirdi. Qərbi Avropa dövlətləri, o cümlədən çar Rusiyası yeni torpaqlar zəbt etmək məqsədilə müstəmləkəçilik siyasətlərini genişləndirmişdilər.

Həmin dövrdə Cənubi Qafqazın geosiyasi vəziyyəti, iqtisadi potensialı təkcə uzaq dövlətlərin deyil, eyni zamanda qonşu dövlətlərin - Türkiyə və Qacarlar dövlətinin də diqqətini cəlb edirdi.

Bir tərəfdən Azərbaycanda mövcud olan dövlətlər - xanlıqlar arasında müharibələr, iqtisadi tənəzzül, digər tərəfdən Rusiya, Osmanlı və Qacarlar dövlətinin Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək planları vəziyyəti çox mürəkkəb bir hala gətirmişdi. Lakin Rusiya imperiyasının iqtisadi və hərbi gücü qarşısında Osmanlı və Qacarlar dövlətləri zəif görünürdü. Bu zəifliyi Rusiya-Qacarlar və Rusiya-Osmanlı dövlətləri arasında baş vermiş (1804-1813 və 1806-1812-ci illər) müharibələrin nəticələri də göstərmiş oldu. Belə ki, Rusiya hər iki müharibədə qalib gəldi və "Gülüstan" və "Buxarest" sülh müqavilələri ilə Cənubi Qafqaza, eləcə də digər ərazilərə olan iddialarının bir qismini təmin etməyə nail oldu.

Rusiyanın Qafqazda möhkəmlənməsindən narahat olan İngiltərə isə

Qacarlar dövlətinin ərazisinə getmiş Cavad xanın oğlu Uğurlu xan, Bakı xanı Hüseynqulu xan və Şamaxı xanı Mustafa xan Qacarlar ordusu tərkibində Azərbaycana qayıtdılar. Onların qayıdış xəbəri ölkədə üsyanların başlanmasına səbəb oldu.

Qacarlar ordusu Qarabağ torpağına hücum edərək Şuşa qalasını 48 gün mühasirədə saxladı. Lakin ruslar tərəfindən müdafiə olunan Şuşa qalası 48 gün mühasirədə qalsa da, Abbas Mirzə onların müqavimətini qıra bilmədi. Hüseynqulu xan da Bakını ələ keçirə bil-

başçısı Ağa Mirfətəh və şəhərin keçmiş başçısı Fətəli xan da daxil edilmişdi.

Şah hökuməti ruslarla danışıqlara başlamağa məcbur oldu. Noyabr ayının 6-da Dehqarqanda yenidən danışıqlar başlandı. Rusiya tərəfindən nü-

mərlərin üzməsi qadağan olunurdu. Xəzər dənizində yalnız Rusiyaya məxsus hərbi gəmilər üzə bilirdi (maddə 8); hər iki dövlətin səfirlərinin, nazirlərinin və işlər müvəkkillərinin qəbulu və bu zaman onlara ehtiram olunmasından bəhs olunurdu (maddə 9); əvvəllər ol-

Tarixi ədalətsizliyin acı nəticələri

hər vasitə ilə İrana kömək edirdi. 1814-cü ildə noyabrın 15-də Tehrandan İrana İngiltərə arasında Rusiyaya qarşı müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə İngiltərə İran ordusunun yenidən qurulmasında, onun o dövürün müasir silahları ilə təchiz olunmasında yardımından iştirak etməyə başlamışdı. İngilis diplomatiyası qarşısında duran vəzifələrdən biri də Osmanlı dövləti ilə Qacarlar dövləti arasında olan ziddiyyətləri aradan qaldırmaq və hər iki dövləti yenə də Rusiyaya qarşı yönəltmək idi.

1823-cü ildə İngiltərənin vasitəçiliyi ilə Qacarlar dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Bəhs olunan dövrdə Rusiya Şimali Qafqazı ələ keçirmək üçün dağlı xalqları ilə də amansız müharibə aparırdı. Əlbəttə, belə bir şəraitdə yenidən Qacar və Osmanlı dövlətləri ilə müharibənin başlanması arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilərdi. Xüsusilə, Qacarlar dövləti ilə münasibətlərdə Rusiya ehtiyatlı davranır, yaranan ərazi, sərhəd məsələlərini danışıqlar vasitəsilə həll etməyə çalışırdı.

Lakin 1825-ci ilin sonlarında Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərində baş vermiş dekabristlər üsyanı və bunun nəticəsində yaranmış siyasi böhran yenidən Rusiya-Qacarlar dövləti arasında müharibənin alovlanmasına səbəb oldu. Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamağın vaxtı yetişdiyini düşünən Qacarlar dövləti 1826-cı il iyulun 19-da 60 minlik qoşunla Şimali Azərbaycana daxil oldu. Bununla da ikinci Rusiya - Qacar müharibəsi başladı.

1804-1813-cü illər Birinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı az bir ordu ilə

mədə. Lakin 1826-cı il 27 iyun Gəncə üsyanı nəticəsində ruslar şəhərdən qovuldu. Cavad xanın oğlu Uğurlu xan şəhəri ələ keçirdi. Şəkida Səlim xanın oğlu Hüseyn xan, Şamaxıda Mustafa xan, Salyanda, Qızılağacda, Lənkəranda isə Mirhəsən xanın hakimiyyəti bərqərar oldu.

Rusiya imperatoru general Yermolovun yerinə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı İ.Paskeviç təyin olundu. 1826-cı ilin sentyabr ayında Gəncə uğrunda gedən döyüşlərdə Qacarlar ordusunun darmadağın edilməsi, əslində ikinci Rusiya-Qacar müharibəsinin müqəddəratını həll etmiş oldu.

1827-ci il iyunun 27-də Naxçıvan rus qoşunları tərəfindən işğal edildi. Bundan sonra 1827-ci ilin iyul-sent-

mayəndə heyətinin tərkibinə İ.F.Paskeviç, A.S.Qriboyedov, A.M.Obrezkov, A.K.Amburger, N.D.Kiselyov və tərcüməçilər - A.A.Bakıxanov və Q.M.Vlaqali daxil idilər. Lakin bir neçə ay çəkən danışıqlar zamanı tərəflər arasında əsasən təzminat məsələsi üzrə bəzi ciddi səbəblərdən razılıq əldə olunmadı. Bundan istifadə edən rus qoşunları yenidən hərbi əməliyyatlara başladılar. 1828-ci ilin yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil rus qoşunları tərəfindən işğal olundu. Tehran şəhəri üçün labüd təhlükə yarandığını gören Qacarlar dövlətinin şahı Fətəli şah Qacar Rusiya ilə danışıqlara başladı. Bu danışıqlar Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində aparılırdı. Danışıqlarda Rusiya tərəfindən iştirak edən yeganə azərbaycanlı

duğu kimi, yenə də Rusiyaya, ticarətin xeyrinə tələb olunan hər yerə konsul və ticarət agentləri təyin etmək hüququ verildi. Eyni zamanda, Rusiya tərəfindən də İranın konsul və ya ticarət agentlərinə münasibətdə tam qarşılıqlı əməl etməyə vəd verildi (maddə 10) və s.

Müqavilənin 12-ci maddəsində Araz çayının hər iki tərəfində daşınmaz əmlakla malik olanlara üç il vaxt verildi ki, onlar bu müddət ərzində onu azad surətdə satınsınlar və ya dəyişsinsinlər. Lakin Rusiya imperatoru keçmiş İrəvan sərdaarı Hüseyn xanı, onun qardaşı Həsən xanı və keçmiş Naxçıvan hakimi Karım xanı bu imkanlardan məhrum edirdi. Müqavilədə əsirlərin tezliklə dəyişdirilməsi məsələsi də nəzərdə tutulurdu.

Türkmənçay müqaviləsindən 194 il ötür

A.A.Bakıxanov olmuşdur. Onun da əsas vəzifəsi tərcüməçilikdən ibarət idi. Danışıqların nəticəsi kimi 1828-ci il fevralın 10-da müqavilə imzalandı.

Müqaviləni Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Rusiya tərəfindən İvan Paskeviç, Qacarlar tərəfindən isə Fətəli şahın böyük oğlu vəliəhd şahzadə Abbas Mirzə imzalamışdır. Gülüstan müqaviləsinin bəzi maddələrinin məzmunu burada saxlanmış, təzminat və s. haqqında yeni maddələr əlavə edilmişdi.

16 maddədən ibarət olan Türkmənçay müqaviləsinə görə Qacarlar dövləti Şimali Azərbaycana olan iddialarından əl çəkdi. Müqavilənin birinci maddəsi ilə tərəflər arasında əbədi sülh elan olunurdu. Müqavilədə Gülüstan müqaviləsinin qüvvədən düşdüyü və onun Türkmənçay müqaviləsi ilə əvəz olunduğu göstərilirdi (maddə 2); Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya keçməsi təsdiq edilirdi (maddə 3); iki dövlət arasında kəfərlər dəqiqləşdirildi (maddə 4); Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqların və bütün adaların, bununla bərabər bütün məmləkətlərdə yaşayan bütün köçəri və başqa xalqların əbədi olaraq Rusiya imperiyasına məxsus olduğu tanınırdı (maddə 5); müharibə zamanı Rusiya imperiyasına vurulmuş ziyan, həmçinin Rusiya təbəələrinin düşər olduğu qurbanlara və itkiyə hörmət əlaməti olaraq, onların əvəzi pul təzminatı ilə ödənilməli idi (maddə 6); Şahzadə Abbas Mirzə vəliəhd kimi tanınırdı (maddə 7); İran dövlətinin ticarət gəmilərinə Xəzər dənizində sərbəst üzmək hüququ verildi, haldə, hərbi gə-

Türkmənçay müqaviləsinə görə Arazdan cənubdakı Azərbaycan torpaqları Qacarlar dövlətinin tərkibində qaldı. Müqaviləyə əsasən Qacarlar dövləti müharibənin günahkarı kimi Rusiyaya 20 milyon gümüş rubl qədərində təzminat ödəməli idi. Təzminat ödənilənə qədər rus qoşunları Cənubi Azərbaycanda qalırdı və təzminatın ödənilmədiyi təqdirdə bu ərazilər də Rusiyanın müstəmləkəsi altına keçməli idi.

Türkmənçay müqaviləsinə görə Qacarlar dövləti ərazisində rus tacirlərinə geniş imtiyazlar verildi. Xəzər dənizində yalnız rus donanmasının saxlanması faktı təsdiqləndi və beləliklə, Xəzər Rusiyanın daxili dənizinə çevrildi.

Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən Qacarlar dövlətinin Azərbaycan vilayətinin (yeni Cənubi Azərbaycan) əhəlisinə Rusiyaya sərbəst keçə bilmək, keçərkən daşınmaz əmlakını, gömrük və vergi qoyulmadan, özü ilə aparmaq və ya bir il ərzində satmaq hüququ verildi. Onların daşınmaz əmlakının satılması üçün isə beş illik müddət müəyyən edildi. Müqavilədə açıq və konkret şəkildə ermənilərin adı çəkilməmə də, iki dövlət arasında ümumi razılıqda məhz ermənilərin köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra, yeni 21 mart 1828-ci il tarixində çar I Nikolay (1825-1855) Qərbi Azərbaycan ərazisində erməni vilayətinin yaradılması haqqında fərman imzaladı. Yaradılan köçürmə komitəsinin rəhbəri erməni əsilli Lazarev (Lazaryan) təyin edildi. Ermənilərin İrəvana köçürülməsinə xüsusi diqqət yetirildiyindən bu məsələ ilə məşğul olmaq üçün xüsusi komitə yaradıldı ki, ona da rəhbərlik erməni Behbudova tapşırıldı.

Bu müqavilənin şərtləri əsasında Qacarlar dövləti ərazisində 40 mindən çox erməni əhəli Şimali Azərbaycanın Naxçıvan, İrəvan, Qarabağ və başqa bölgələrinə köçürülmüşdür. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı nəticəsində Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini itirdi. Bu tarixi ədalətsizlik nəticəsində vahid Azərbaycan torpağı "Şimali Azərbaycan" və "Cənubi Azərbaycan"ə bölündü.

Türkmənçay müqaviləsi xalqımız üçün çox böyük faciə oldu.

Vaqif ŞİRİNOĞLU,
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Tarixin nəzəriyyəsi, mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq" şöbəsinin baş elmi işçisi, tarix elmləri doktoru.